

УДК 94 (477.4) «17/18»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.5.289>

Андрій Шевчук*

ЛОКАЛЬНА ШЛЯХТА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ІМПЕРСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ ПОШУКУ КОМПРОМІСІВ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XIX СТ.)

Анотація: Досліджено трансформацію становища місцевої шляхти після інкорпорації правобережних територій до Російської імперії. Аналізується варіативність імперської політики щодо досягнення соціальної стабільності у регіоні зі складною соціетнічною структурою. Розглядається фундаментальний конфлікт між прагненням шляхти зберегти автономію та намаганням імперської влади встановити тотальний контроль. Особлива увага приділяється судовій владі як ключовому механізму узгодження інтересів центру та периферії. Виділено етапи імперської політики: від збереження річпосполитських процедур до активного впровадження російських органів за Катерини II, що призвело до часткової втрати впливу шляхти.

Детально аналізується політика компромісів Павла I, спрямована на відновлення елементів попередньої судової традиції. При цьому зовнішня реставрація супроводжувалася посиленням бюрократичного контролю й обмеженням незалежності судів. Підкреслюється, що попри видимість повернення до старих порядків, фактичне функціонування нових установ було жорстко регламентоване імперською владою. Зроблено висновок, що локальна шляхта, незважаючи на незадоволення, була змушена прийняти нові «правила гри» через загрозу повної втрати впливу та асиміляції у середовищі імперської еліти.

Ключові слова: Правобережна Україна, судова влада, Російська імперія, імперська політика пошуку компромісів з регіональною шляхтою, локальна еліта, верховна влада, місцеві адміністратори

Вступ. Процес формування та консолідації абсолютизму в Російській імперії зумовлював необхідність розробки та впровадження верховною владою та регіональними адміністраціями виваженої станової політики. Імперська модель передбачала чітку стратифікацію суспільства з покладанням на кожен із чотирьох станів специфічних обов'язків, спрямованих на забезпечення територіальної експансії, демографічного зростання, фінансової ефективності та військово-бюрократичного апарату держави.

Реформаторська діяльність Катерини II, зокрема запровадження «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р., мала на меті модернізацію імперської системи управління за європейськими зразками. Трансформація адміністративно-судової структури передбачала інкорпорацію дворянства, міщанства та вільного селянства до механізмів влади, насамперед судової, з метою забезпечення їхньої лояльності. Попри неоднозначність результатів, окремі елементи реформ, зокрема інститут виборних посадовців та органи опіки, зберегли свою дієвість протягом тривалого періоду, слугуючи маркерами привілейованого статусу дворянства.

* Шевчук Андрій Володимирович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин і політичного менеджменту Державного університету «Житомирська політехніка» (Житомир, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>; e-mail: shvchuk.istor@gmail.com

Інкорпорація правобережних територій внаслідок поділів Речі Посполитої ознаменувала новий етап у соціополітичному розвитку регіону. Заміна слабкої королівської влади та шляхетської олігархії абсолютистською монархією супроводжувалася уніфікацією адміністративно-судової системи згідно із загальноімперськими нормами, що не передбачало врахування місцевих традицій. Втім, політика Павла I та Олександра I характеризувалася більшою гнучкістю та орієнтацією на компроміс із місцевою елітою задля стабілізації ситуації в етносоціально гетерогенному прикордонні. Зміна курсу за правління Миколи I та Олександра II, що призвела до Листопадового повстання 1830–1831 рр. та Січневого повстання 1863–1864 рр., зумовила поступову маргіналізацію польської шляхти в адміністративно-судовій сфері при збереженні її економічних позицій в аграрному секторі.

Метою статті є комплексний аналіз імперської стратегії досягнення консенсусу з регіональною шляхтою правобережних губерній. Особлива увага приділяється вивченню трансформацій судової системи як ключового інструменту в процесі інтеграції нещодавно приєднаних територій до імперського адміністративного та соціокультурного простору. Дослідження фокусується на розкритті механізмів, за допомогою яких імперська влада намагалася адаптувати й асимілювати місцеву еліту до структури імперії. Центральним аспектом цього процесу виступає трансформація судової влади, яка розглядається не лише як інституційна зміна, але й як стратегічний засіб налагодження діалогу між центром і периферією. Зроблено спробу висвітлити складну динаміку взаємодії між імперськими амбіціями та локальними інтересами, демонструючи, як судова система слугувала своєрідним містком для «вписування» новоприєданого регіону в загальноімперський контекст, одночасно забезпечуючи певний рівень автономії місцевої еліти та сприяючи поступовій інтеграції правобережних губерній до імперської структури.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Історіографія імперської політики у західних губерніях є доволі обширною, але наш фокус зосереджено на працях істориків, які запропонували інноваційні підходи до розуміння процесу інтеграції новоприєднаних регіонів до імперського простору. А. Каппелер, австрійський історик, розглядає приєднані території Речі Посполитої як чужорідний елемент для Російської імперії. Він протиставляє підходи Катерини II, спрямовані на досягнення однорідності й уніфікації, більш традиціоналістським методам Павла I. Каппелер детально аналізує складнощі у встановленні *modus vivendi* між верховною владою та місцевою елітою, яка опиралася втраті незалежності. Автор відзначає, що спочатку Росія налагодила співпрацю з регіональною елітою, інтегруючи лояльну польську шляхту до імперського дворянства, але Листопадове повстання 1830–1831 рр. призвело до кардинальних змін у цій політиці¹.

Американський історик Т. Снайдер, досліджуючи феномен модерної нації, звертає увагу на значну представленість польської шляхти у Правобережній Україні до Листопадового повстання, підкреслюючи, що майже 10 відсотків губерній цього регіону були представлені польською елітою, яка згодом втратила свої привілеї².

Досліджуючи процес асиміляції польської знаті до російських імперських структур,

¹ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів: Вид-во Католицького Українського університету, 2005. С. 67–68, 70.

² Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь, 1569–1999. Київ: Дух і літера, 2012. С. 151.

В. Павлюк виявляє, що до Листопадового повстання 1831 р. регіональна еліта зберігала значний вплив на суспільно-політичне життя у приєднаних територіях³.

Ці дослідження демонструють складність і багатогранність процесу інтеграції нових територій до імперського простору, висвітлюючи різні аспекти взаємодії між центральною владою та місцевими елітами, а також еволюцію імперської політики у контексті мінливих історичних обставин.

З іншого боку, доволі контраверсійною є історіографія питання імперської політики в контексті використання судової влади для досягнення компромісу з регіональною шляхтою наприкінці XVIII – на початку XIX ст. У попередній праці автора⁴ є окремі згадки про предмет дослідження, проте в силу поставлених завдань окремо не виділялася ця складова імперської політики. Аналізуючи історію Правобережної України, французький дослідник Д. Бовуа акцентує увагу на політиці Павла I, спрямованій на збереження привілеїв шляхти через відновлення місцевої судово-адміністративної системи. Історик підкреслює, що саме механізм формування судів забезпечував шляхті домінуючу позицію в суспільному житті та аграрних відносинах до Польського повстання 1830-1831 рр.⁵

М. Бармак, зі свого боку, критично оцінює ефективність запровадженої на українських землях судової мережі. Він характеризує її як найслабшу ланку в системі російського врядування на цих територіях, наголошуючи на її нездатності належно виконувати покладені обов'язки⁶.

Дослідник права О. Ільїн пропонує альтернативний погляд на реформи Павла I. Він вважає, що імператор прагнув не стільки відновити стару систему, скільки створити нову, державну та підконтрольну судову структуру, хоча й з урахуванням деяких місцевих традицій. Він характеризує ці зміни як короткострокові, які не мали суттєвого впливу на подальшу еволюцію судоустрою⁷.

Комплексний аналіз функціонування судових структур на українських теренах у складі Російської імперії представлено в монографії «Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку»⁸, підготовленої фахівцями Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Дослідники стверджують, що реформа Павла I трансформувала судову систему в «стійку адміністративну вертикаль». Вони також відзначають, що недовіра до нижчих судів під час реорганізації катерининського судоустрою спонукала верховну владу до централізації судочинства, збільшуючи кількість справ, що розглядалися Сенатом. На Правобережжі зміни, ініційовані Павлом I, фактично призвели до відновлення «польських судів»⁹.

³ Павлюк В. Польська аристократія у суспільному житті Правобережної України після поділів Речі Посполитої. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 154-165.

⁴ Шевчук А. Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.): монографія. Житомир: Видавець Євенок О.О., 2022. 580 с.

⁵ Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. Львів: Кальварія, 2007. С. 152, 155.

⁶ Бармак М. Трансформації в системі судоустрою на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка: Серія «Історія»*. 2016. Вип. 2. С. 4-9.

⁷ Ільїн О. Зміни в судоустрої на українських землях у складі Російської імперії у 1796-1801 рр. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2016. № 2. С. 23-28.

⁸ Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / За ред. І. Усенка. Київ: Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2014. 503 с.

⁹ Ibid. С. 188, 193.

О. Скрябін характеризує ситуацію на Правобережжі як «реанімацію польського судочинства», відзначаючи відсутність єдиної судової системи та виконання судових функцій органами місцевої адміністрації та поліції¹⁰. А. Кубишкіна у своєму дослідженні підкреслює, що система польських судів продовжувала функціонувати на землях Правобережної України до 1830 р.¹¹

Таким чином, ці дослідження висвітлюють складний процес трансформації судової системи на українських землях після їх інкорпорації до Російської імперії, підкреслюючи збереження елементів попередньої судової традиції та поступовий характер інтеграції цих територій до загальноімперської судової системи.

Виклад матеріалу. За часів Речі Посполитої шляхта була тим станом, навколо якого крутилося все соціальне та економічне життя. Шляхтичі брали участь у роботі сеймиків, обирали депутатів і посадовців, були задіяні у війнах і політичній боротьбі в умовах шляхетської демократії при слабкій королівській владі. Натомість у сусідніх Російській та Австрійській імперіях і Королівстві Пруссії у XVIII ст. активно вибудовувалася абсолютна монархія. Всі стани повинні були займати своє місце та виконувати покладені на них функції заради «процвітання» держави. Окреме місце посідала Російська імперія, де дворянство, міщанство, селянство та духовенство повинні були нести «государеву службу». Катерина II спробувала європеїзувати імперію запровадивши «Учреждения...» 1775 р. Знищення Речі Посполитої й окупація правобережних територій відкрило новий етап в історії локальної еліти. Присутність російських військ і можливість втратити маєтності зробили шляхту поступливою після придушення польського повстання Т. Костюшка 1794 р. Аналіз мемуарної спадщини Є. Фелінської (1793–1859 рр.) дозволяє зробити висновки щодо розвитку судової культури у суспільстві досліджуваного періоду. Авторка акцентує увагу на тому, що за часів Речі Посполитої транспарентність судочинства у цивільних справах слугувала каталізатором для ранньої юридичної освіти молодого покоління. Згідно із спостереженнями Фелінської, існувала усталена практика, за якою представники шляхетського стану, залучені до судових процесів, здійснювали візити до судових установ у супроводі своїх неповнолітніх синів. Цей соціальний феномен сприяв ознайомленню підростаючого покоління з основами юриспруденції через безпосереднє спостереження за судовими процедурами¹².

Верховна влада у приєднаних від Речі Посполитої за першим поділом білоруських землях намагалася вибудувати політику пошуку компромісів, зробивши новоприєднані губернії своєрідною лабораторією реформ. Адмініструвати зміни було доручено могольовському губернатору М. Каховському. Насамперед було наказано всім судам керуватися попередніми законами та звичаями, але з обов'язковим використанням титулатури імператриці. При цьому замість Трибуналу апеляційною установою ставала губернська канцелярія¹³, тобто імперська влада поступово впроваджувала свій контроль на

¹⁰ Скрябін О. Історичні етапи розвитку апеляції в Україні та формування доказів в апеляційній інстанції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2020. № 45. С. 4-7.

¹¹ Кубишкіна А. Історико-правовий аспект виникнення та розвитку апеляційного оскарження судових рішень в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 5. С. 30-33.

¹² Felińska E. *Pamiętniki z życia*. Serya 2. T. II. Wilno, 1859. S. 301.

¹³ Жукович П. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1914. Ч. 49 (№ 2). С. 275.

новоприєднаних територіях, зберігаючи окремі елементи річпосполитської судової традиції. Наступним кроком стала апробація положень «Учреждений...» 1775 р., адже верховна влада наполягала, щоб управління та суд були організовані не гірше, ніж за часів Речі Посполитої. Для губернського правління було збільшено штати чиновників і канцеляристів (у центральній губернії він становив 38 осіб із кошторисом 9 364 руб., у білоруських – 247 осіб і 40 076 руб.)¹⁴ Що ж до судової системи, то ґродські суди, які займалися кримінальними справами, були поглинуті губернськими та провінційними канцеляріями із запровадженням російськомовного діловодства. Більш лояльною була політика у цивільному судочинстві, яке охоплювало партикулярні справи шляхти. Воно залишалося у віданні земських судів зі збереженням чинності III Литовського статуту й сеймових конституцій, польської мови та виборних посадовців із місцевої шляхти (обиралися на чотири роки з виплатою жалування). При цьому апеляційною установою ставали не загальноросійські суди, а особлива «колегія з інородних справ»¹⁵.

Позитивні зміни у політиці пошуку компромісів з елітою були перекреслені 22 березня 1777 р. із запровадженням «Учреждений...» 1775 р. у Могильовській губернії (установи відкриті 17 липня 1778 р.)¹⁶. П. Жукович (1857-1919 рр.) при цьому звертав увагу, що вдалося зберегти у судах першої та другої інстанцій і магістратах польську мову й закони, що примирило шляхту із російським пануванням. Тому, на переконання дослідника, новостворена судова система була струнка та повністю відокремлена від адміністрації, а суд – близьким до всіх станів і з переважанням виборних посад¹⁷.

* * *

Після другого поділу Речі Посполитої правова система на Правобережжі зберегла свої попередні форми. Верховна влада та місцеві адміністратори одразу ж почали пошук компромісів, одним з яких стало збереження річпосполитських судових установ. Генерал-губернатор Т. Тутолмін, здійснивши інспекцію судових установ Мінської губернії 17 липня 1793 р., наказав брацлавському губернатору Ф. Бергману зібрати статистичні дані щодо кількості справ у судах, передусім у ґродських судах, які розглядали кримінальні справи¹⁸.

Першим кроком для контролю над судовою системою стало запровадження обов'язкового схвалення новою владою вироків. Вже через шість днів генерал-губернатор у категоричному зверненні до брацлавського губернатора відхилив затвердження вироків щодо обвинувачених Вінницьким ґродським судом. Формальним приводом для незадоволення сановника стала відсутність титулатури імператриці у заголовній частині вироку, на що звертав увагу брацлавський губернатор. Проте, причина гніву Т. Тутолміна була більш глибою та полягала у вимозі перейти від змагального судового процесу¹⁹ до

¹⁴ Ibid. С. 294, 297.

¹⁵ Ibid. С. 299-300, 302-303, 305-306, 309.

¹⁶ Григорьев В. Реформа местного управления при Екатерине II. Санкт-Петербург: Рус. скоропеч., 1910. С. 311.

¹⁷ Жукович П. Управление и суд в Западной России... Ч. 50 (№ 3). С. 110, 112, 114.

¹⁸ Материалы для истории Подольской губернии [Время генерал-губернатора М.Н. Кречетникова (1791-1793)]. Б.м., 1885. С. 309-310, 313-315.

¹⁹ Процедура судового засідання у Речі Посполитій характеризувалася специфічною організацією: судова колегія, що складалася з трьох «судячих», розташовувалася за столом, а на відстані кількох метрів перед ними були встановлені бар'єри. Судовий процес ініціювався коротким усним викладом суті справи повіреним,

формального судочинства, притаманного імперській судовій традиції, де судили «не людей, а папери»²⁰. Тому всім кримінальним судам було наказано при поданні вироків додавати витяги зі справ із посиланням на відповідні законодавчі акти²¹. При цьому, на той час вже було оголошено про створення у Брацлавській губернії установ згідно «Учреждений...» 1775 р. (Табл. 1) і з боку локальної адміністрації це було не більш ніж тимчасові поступки. Процес створення імперських установ затягнувся, не в останню чергу через інкорпорацію решту правобережних територій за третім поділом Речі Посполитої, і лише 1796 р. він був завершений (Табл. 1).

Таблиця 1. Запровадження установ у правобережних губерніях за «Учреждениями...» 1775 р.²²

№ з/п	Губернія	Дата заснування чи перетворення	Дата відкриття
		У дужках вказані номери указів за ПЗЗРІ	
1.	Київська	16 вересня 1781 р. (15228)	9 січня 1782 р. (15335)
2.	Брацлавська	23 квітня 1793 р. (17112)	20 лютого 1796 р. (17448)
3.	Подільська	5 липня 1795 р. (17352)	1 травня 1796 р. (17467)
4.	Волинська	5 липня 1795 р. (17352)	6 серпня 1796 р. (17512)

Прагнення до уніфікації правового статусу всіх категорій вільного населення та їх підпорядкування верхній владі призвело до формування чіткої ієрархічної судової системи (рис. 1). Це реформування характеризувалося встановленням єдиної юрисдикції для всіх соціальних станів, включаючи привілейоване дворянство. Однак, якщо для центральних губерній імперії ця судова система була інноваційною, то для місцевої шляхти вона означала регресію через посилення адміністративного контролю над судовими інституціями. Така трансформація судової системи відображає загальну тенденцію до централізації державного управління й уніфікації правових інститутів у контексті імперської політики інтеграції новоприєднаних територій. Це призвело до значних змін у правовому ландшафті регіону, особливо відчутних для локальних еліт, які зазнали обмеження своїх традиційних привілеїв у сфері судочинства.

після чого відбувалися судові дебати за участю обох сторін. У разі наявності, позивач і відповідач надавали письмові докази для розгляду. Після *deliberatio* (обговорення) судді негайно оголошували своє рішення. Один з членів колегії, який виконував функції писаря, здійснював протоколювання вироку та видавав відповідний декрет. Продуктивність судового органу була достатньо високою: за один робочий день колегія могла розглянути десять і більше справ. Така організація судочинства свідчить про раціоналізацію та оптимізацію судового процесу, що дозволяло ефективно вирішувати значну кількість правових спорів у обмежений часовий період [Батурич П. Записки. *Голос минулого*. № 4–6 (апрель–июнь). Москва, 1918. С. 209–210].

²⁰ Вимагалось оформлення відповідних документів (різних довідок, свідчень тощо) на підставі яких суд пропонував покарання.

²¹ Материали для истории Подольской губернии... С. 313–315.

²² Григорьев В. Реформа местного управления... С. 311–312.

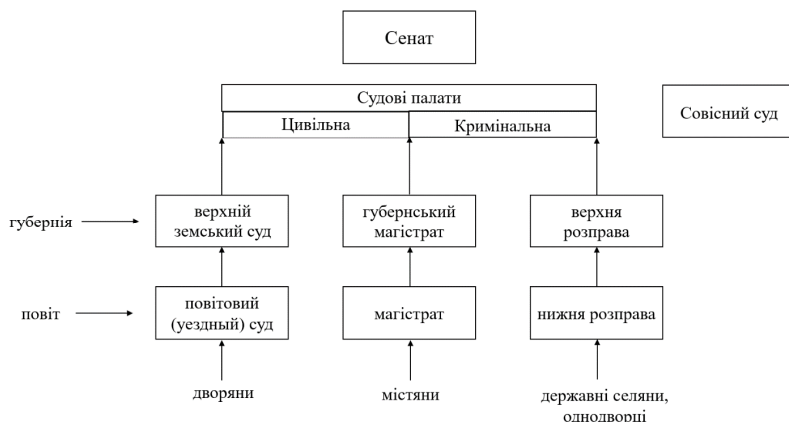

Рис. 1. Судова система Російської імперії за «Учреждениями...» 1775 р.

Першою ланкою для дворянства був повітовий суд²³ (розд. XV, ст.193–208 «Учреждений...»²⁴, який засновувався в кожному повіті із загальною чисельністю населення 20–30 тис. осіб. До його складу входив повітовий суддя (8 клас за Табеллю про ранги) та двоє засідателів (9 клас)²⁵. Вони обиралися повітовим дворянством на три роки та їхні кандидатури схвалювалися губернатором²⁶, що порушувало річпосполитську судову традицію, де судді обіймали посади безстроково та самостійно формували кадровий склад. Якщо ж посадовець вибував, то нові вибори не проводилися, а питання заміщення вакантної посади вирішував верхній земський суд. На відміну від судів Речі Посполитої, де існувала спеціалізація судів: гродський вирішував кримінальні провадження, земський – цивільні та підкоморський – земельні, у Російській імперії всі ці справи підпадали під юрисдикцію повітового суду. Робота судової установи тривала упродовж щорічних трьох сесій: перша – з 8 січня до Страсного тижня, друга – від Св. Трійці до 27 червня, третя – з 2 жовтня по 18 грудня.

Ревізійно-апеляційною установою для повітового суду виступав верхній земський суд²⁷ (розд. XIV, ст.164–192), який функціонував у губернському центрі. Всі кримінальні справи в обов'язковому порядку надходили на перевірку, а цивільні справи дозволялося подавати на перегляд за умови дотримання наступних вимог: оскарження повинно було відбутися у тижневий термін з обов'язковим повідомленням суду першої інстанції, внесення застави у 25 руб. (хоча й допускалася несплата за умови бідності позивача) з підписанням присяги про впевненість у своїй правоті та розмір збитків не повинен був бути нижче 25 руб. Багаторівнева система оскарження рішень судів першої інстанції повинна була гарантувати в умовах формального судочинства іншу (імперську) «справедливість».

²³ Разом із тим «Учреждениями...» було передбачено існування нижнього земського суду, але це був не суд у власному розумінні цього слова, а адміністративний, у першу чергу поліцейський орган (розд. XVII).

²⁴ Повне зібрання законів Російської імперії (далі – ПЗЗ). Збір. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 20 (1775–1780). № 14392. С. 246–247.

²⁵ Ibid. С. 234.

²⁶ Ibid. С. 235.

²⁷ Ibid. С. 243–246.

Встановлення істини повинно було підтверджуватися матеріалами слідства, довідками та посиланнями на відповідні закони²⁸. У судах другої інстанції вже встановлювалася спеціалізація судів через утворення департаментів кримінальних і цивільних судів, очолюваних чиновниками 6 класу, які призначалися імператрицею довічно за поданням Сенату. П'ять засідателів кожного департаменту (7 класу) обиралися дворянством губернії на трирічний термін і схвалювалися губернатором. До складу суду також входили призначені Сенатом прокурор (7 класу) і два стряпчих (8 класу), які відповідали за дотримання законності та захист інтересів держави і громадян. Така структура забезпечувала контроль верховної влади над судовою системою, поєднуючи призначуваних чиновників і виборних посадовців. Верхній земський суд не був остаточною інстанцією: кримінальні справи обов'язково передавалися на ревізію до палати кримінального суду, а цивільні могли бути оскаржені в палаті цивільного суду. Для обмеження судової тяганини при апеляції вимагалася застава в 100 руб., яка не поверталася у разі програшу. Застава не сплачувалася, якщо стряпчий підписував присягу про впевненість у правоті. Верхній земський суд мав право штрафувати на 25 руб. за безпідставні позови.

Найвищою судовою інстанцією на губернському рівні були палати кримінального та цивільного судів – державні установи з призначуваним складом. Голови палат (5 класу) призначалися імператрицею за поданням Сенату, який також призначав радників (6 класу) та асесорів (8 класу). Високий статус членів палат підкреслював їх важливість. Палати характеризувалися елементами гласності, рівності та незалежності. Їх рішення можна було оскаржити в Сенаті за наявності значних коштів і при сумі збитків понад 500 руб. Палата кримінального суду, крім виконання ревізійних функцій, також здійснювала слідчі та судові повноваження щодо посадових злочинів губернських чиновників²⁹.

* * *

За правління Павла I відбулися зміни у політиці щодо західних губерній імперії. Імператор запропонував місцевій шляхті компроміс, частково відновивши елементи річпосполитської судової системи на повітовому рівні. Це контрастувало з попередньою політикою Катерини II, для якої судова влада мала більше значення. Річпосполитська судова традиція базувалася на незалежності суддів, використанні III Литовського статуту та польської мови. Натомість, російська система за «Учреждениями...» 1775 р. передбачала станове судочинство, короткострокове перебування на посадах, застосування імперських указів і російської мови.

Аналіз судової реформи дозволить визначити, чи була політика Павла I поверненням до річпосполитської традиції, чи адаптацією російської системи до локальних особливостей Правобережжя.

Зміни в адміністративній і судовій сферах були миттєвими та вже 12 грудня 1796 р. Київська, Подільська та Волинська губернії були віднесені Павлом I до категорії «на особливих правах і привілеях»³⁰. В. Шандра аргументує на користь формування нової

²⁸ Шевчук А. «Контрольована справедливість»: ревізійно-апеляційний процес у судах Правобережної України (1793–1825 рр.). *Старожитності Лукомор'я*. 2023. № 2. С. 5–19.

²⁹ ПЗЗ. Збір. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 20 (1775–1780). № 14392. С. 239–241.

³⁰ Ibid. Т. 24 (6 ноября 1796–1797). № 17634. С. 229.

структури владних інституцій, акцентуючи увагу на збереженні усталених правових норм і судових процедур, що підкреслювало особливий статус цих регіонів³¹. 31 грудня у кожному повіті створювався повітовий (від пол. *powiat*) суд³², що знайшло відображення в офіційній документації, де замість російського «уездный» вживалася дефініція «в суді земському повіту...»³³. Для дворянства було ліквідовано верхній земський суд, замість палат кримінального та цивільного судів було створено губернський головний суд³⁴ (рис. 2), що надало судовій системі певної стрункості.

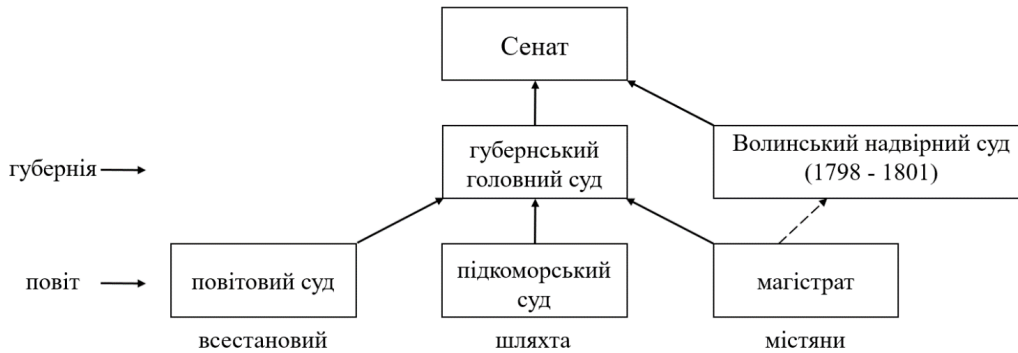

Рис. 2. Судова система правобережних губерній (1797-1831 рр.)

Реформування повітового суду характеризувалося розширенням спектру виборних посад. Новий склад включав земського суддю (7 клас), двох підсудків (асесори, 8 клас), писаря (земський нотарій, 10 клас) та чотирьох возних (14 клас). Система оплати праці залишилася без змін: як і за часів Речі Посполитої, посадовці не отримували фіксованого жалування, а утримувалися за традиційною схемою³⁵.

З метою забезпечення лояльності місцевої еліти було збережено виборчу систему, що базувалася на сеймовій конституції 1768 р. Право участі у виборах надавалося шляхтичам, які володіли спадковим, заставним чи пожиттєвим правом на земські, королівські маєтки або маєтки за емфітевтичним правом. Ця категорія власників та орендарів, а також їхні сини та брати, навіть за відсутності власних маєтків, отримували право обирати під час роботи сеймиків. Однак, право бути обраним обмежувалося майновим і віковим цензом: лише маєтні шляхтичі, які досягли 23-річного віку, могли балотуватися на виборні посади³⁶. Питання виборчого права набуло особливої актуальності для імперської влади через відмінності між внутрішніми та правобережними губерніями. У перших право голосу мали лише власники маєтків, тоді як на Правобережжі воно поширювалося на орендарів і навіть безпомісну шляхту, часто без належних документів про статус. Це спонукало верховну владу до постійного перегляду виборчих списків з метою їх уніфікації з внутрішніми

³¹ Шандра В. «Губернии на особых правах и привилегиях состоящие...» як політичний проект. *Регіональна історія України*. 2009. Вип. 3. С. 191.

³² ПЗЗ. Збір. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 44: Ч. 2. С. 396-397.

³³ Шевчук А. Судова влада в житті суспільства... С. 93-94.

³⁴ ПЗЗ. Збір. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 44: Ч. 2. С. 396-397.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 244. Арк. 151.

губерніями³⁷. Напруженість ситуації ілюструє пропозиція міністра внутрішніх справ О. Куракіна 1809 р. щодо заміни виборних посад на призначувані. Хоча Комітет міністрів відхилив цю ініціативу³⁸, вона відображала прагнення деяких сановників відмовитися від компромісної політики щодо місцевої шляхти. Мемуари І. Долгорукого, колишнього володимирського губернатора, який відвідав Київську губернію у 1817 р., підтверджують це. Він розмежував «дворян» (представників маєтних родів) і «шляхту» (адвокатів, посесорів та інших, хто легалізував свій статус через виборну службу). Долгорукий критично оцінював політику верховної влади у цій сфері³⁹.

Іншим спірним питанням став термін перебування обраних урядників на посадах у судових структурах. За часів Речі Посполитої судді першої інстанції обіймали свої посади безстроково. Цю практику продовжив і Павло І. Проте, встановлення контролю з боку губернського головного суду, прокурора, губернського правління в умовах відсутності оплати та покарань, передусім фінансових, за порушення призвели до того, що у середовищі нобілітету почало зростати невдоволення. Тому 1802 р. згідно указу Олександра І, після відповідного звернення шляхти Волинської губернії, запроваджувався трирічний термін перебування на посадах у всіх приєднаних від Речі Посполитої областях⁴⁰.

З іншого боку, для підвищення ролі шляхти у судовій сфері, юрисдикцію повітових судів після скасування розправної системи було поширено і на вільних селян⁴¹. Водночас, за наполягання О. Беклешова, з-під юрисдикції судів власників міст виводилися юдеї, які зрівнювалися у правах з містянами-християнами та судилися своїми становими органами – магістратами⁴².

Для політики пошуку компромісів з локальною шляхтою правобережних губерній характерним стало не відновлення річпосполитської судової традиції, а вибудова своєї «гібридної» форми. Для широкого загалу тогочасного суспільства видавалося, що шляхтичі надалі беруть участь у роботі сеймиків, обирають своїх представників до судових установ, у судочинстві панують польська мова, III Литовський статут і польські конституції. Проте, насправді верховна влада та локальні адміністратори прагнули контролювати суди першої інстанції за допомогою бюрократизації їх роботи з регулярним звітуванням про наслідки та підпорядкуванням губернському головному суду.

Відповідно до штатів 31 грудня 1796 р. було створено Київський, Волинський і Подільський головні суди, які склалися з департаментів кримінального та цивільного судів. Якщо аналогічні установи згідно «Учреждений...» 1775 р. (палати кримінального та цивільного судів) мали винятково призначуваних чиновників, то у рамках нової імперської політики до кожного з департаментів шляхтою на три роки обиралися голова (5 класу) та три засідателі, які не отримували класних чинів⁴³. Кандидатура голови схвалювалася

³⁷ Шевчук А. Судова влада в житті суспільства... С. 95-97.

³⁸ ПЗЗ. Збір. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 30 (1808-1809). № 23513. С. 839-842.

³⁹ Долгорукий И. Дневник путешествия в Киев 1817 г. Чтения в Обществе истории и древностей российских. 1870. Кн. 2. Отд. 2. С. 151.

⁴⁰ ПЗЗ. Збір. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 27 (1802-1803). № 20273. С. 146-147.

⁴¹ ДАХмО. Ф. 722. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 265.

⁴² Ibid. Арк. 163-163зв.

⁴³ ПЗЗ. Збір. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 44: Ч. 2. С. 397-398.

Сенатом, а засідателів – губернатором. Проте, для контролю над судочинством, забезпечення «справедливості» та захисту державних інтересів до складу департаментів призначалися радники (6 класу) та секретарі, які мали широкі повноваження⁴⁴. Конструюванням нової судової системи правобережних губерній довелося займатися управляючому Мінською, Волинською та Подільською губерніями О. Беклешову. Головну роль у процесі створення нової системи відіграв рапорт сановника, розглянутий Сенатом 11 вересня 1797 р. За наполяганням губернатора було збережено статус польської мови: у повітових і підкоморських судах та магістратах вона була єдиною мовою, а в головних судах, враховуючи наявність призначуваних радників і секретаря, губернського прокурора та губернатора, який схвалював вироки польська мова вживалася нарівні з російською. За річпосполитською судовою процедурою зберігалися терміни засідань судів першої інстанції та строки подання апеляцій⁴⁵. 7 лютого 1799 р. нові правила були поширені на Київську губернію⁴⁶.

Висновки. Таким чином, захоплення Російською імперією правобережних територій ініціювало новий етап у функціонуванні місцевої шляхти. Необхідність соціальної стабільності задля консолідації у складному в соціоетнічному аспекті прикордонному регіоні призвела до варіативності імперської політики на пограниччі. На відміну від інших інкорпорованих територій, місцевий нобілітет звик автономно вирішувати свої адміністративні та юридичні питання, домінуючи у всіх сферах суспільного життя. Проте абсолютистська Російська імперія прагнула тотального контролю над внутрішнім життям, вимагаючи від усіх станів лояльності, військової / цивільної служби, сплати податків тощо. У цій ситуації політика держави була надзвичайно флексибельною, спрямованою на встановлення меж компромісів місцевої еліти відповідно до нових реалій. Одним із механізмів узгодження стала судова влада, яка відігравала ключову роль у тогочасному соціумі.

На первинному етапі імперського домінування запроваджувався контроль за юриспруденцією зі збереженням окремих річпосполитських процедур, передусім у цивільному праві, яке сприймалося верховною владою як партикулярні справи місцевої шляхти. Проте цей етап був нетривалий, оскільки влада здійснювала конструювання адміністративно-судових органів згідно з «Учреждениями...» 1775 р.

В умовах військової присутності та перед загрозою руйнації річпосполитської системи аграрних відносин шляхта була вимушена погодитися на часткову втрату свого впливу під час другого етапу діяльності катерининських установ (1796 – початок 1797 рр.). Еліта позбулася юрисдикції над іншими станами (юдеями у містах, вільними категоріями сільського населення), було ліквідовано спеціалізацію судів, безстроковість і незалежність установ, інститут адвокатури.

Зміни на престолі 1796 р. мали наслідком швидку трансформацію імперської політики на периферії. Потребуючи підтримки у середовищі шляхти західних губерній, Павло I та практик у реалізації його задумів О. Беклешов проводили політику пошуку компромісів. Ключова роль у забезпеченні лояльності та соціальної стабільності

⁴⁴ Ibid. Т. 24 (6 ноября 1796–1797). № 18135. С. 728.

⁴⁵ Ibid. С. 727–733.

⁴⁶ Ibid. Т. 25 (1798–1799). № 18850а. С. 552–554.

відводилася судовій владі. Для широкого загалу видавалося, що відбулася реставрація часів Речі Посполитої: були частково відновлені елементи попередньої судової традиції, реінтродуковано польську мову, III Литовський статут і сеймові конституції, легітимізовано інститут адвокатури. Фактично ж функціонування нових установ було максимально бюрократизоване, їхні рішення не були остаточними, а вимагали схвалення губернатором, у роботу втручалися адміністративні органи, які часто дисциплінували посадовців, котрі не отримували платні за свою роботу. Однак відмовитися від нав'язаних верховною владою «правил гри» локальна шляхта не могла через загрозу зникнення, асиміляції у середовищі імперської еліти.

Перспективи подальших досліджень у цій галузі відкривають широкі можливості для поглиблення наших знань про судову систему того періоду. Зокрема, доцільно провести порівняльне дослідження функціонування судових органів у різних регіонах колишньої Речі Посполитої. Такий компаративний аналіз дозволить виявити як спільні риси, так і регіональні особливості в організації та діяльності судів. Крім того, існує потреба у детальному вивченні інституту губернських прокурорів і повітових стряпчих.

Andriy Shevchuk

The Local Gentry of the Right-Bank Ukraine in the Imperial Policy of Compromise (late eighteenth – early nineteenth centuries)

Abstract. The article examines the transformation of the position of the local nobility after the incorporation of the right-bank territories into the Russian Empire. The author analyzes the variability of imperial policies aimed at achieving social stability in the newly annexed region, which was characterized by a complex socio-ethnic structure. The author examines the fundamental conflict between the desire of the local nobility to preserve autonomy in resolving administrative and legal issues and the attempts of the absolutist imperial authorities to establish total control over all spheres of public life.

Particular attention is paid to the role of the judiciary as a key mechanism for reconciling the interests of the center and the periphery. The author identifies several stages of the imperial policy towards the judiciary. At the initial stage, some of the Rzeczpospolita procedures were preserved, especially in the field of civil law. However, this period was short-lived and was replaced by the active introduction of Russian administrative and judicial bodies in accordance with the 'Establishments...'. The author analyzes in detail the changes that took place during the reign of Catherine II, which led to a partial loss of the influence of the nobility. The article also examines the policy of compromise of Paul I, aimed at restoring elements of the previous judicial tradition, including the reintroduction of the Polish language, the III Lithuanian Statute and the legitimization of the Bar.

The article reveals the contradictory nature of Paul I's reforms: the external restoration of judicial traditions was accompanied by increased bureaucratic control, restrictions on the independence of courts and interference of administrative bodies in their work. The author emphasizes that despite the appearance of a return to the old order, the actual functioning of

the new institutions was strictly regulated by the imperial authorities.

The author concludes that the local gentry, despite their dissatisfaction with the new order, was forced to accept the imposed 'rules of the game' due to the threat of complete loss of influence and assimilation into the imperial elite. The article offers a comprehensive analysis of the complex process of integration of the right-bank gentry into the imperial system of governance through the prism of the transformation of the judiciary.

Keywords: Right-Bank Ukraine, judiciary, Russian Empire, imperial policy of compromise with regional nobility, local elite, supreme power, local administrators